

BONIFACAS STUNDŽIA

DAIKTAVARDŽIO KAMIENŲ BEI GIMINIŲ VARIANTAI BALŲŲ KALBOSE (IDE. IR BENDROJI BALŲŲ BEI SLAVŲ KALBŲ LEKSIKA)

Analizuojami variantai (jų surinkta iš LKŽ ir jo kartotekos, ME bei EH per du tūkstančius) yra diatopiniai, taigi paprastai nepasitaikantys vienoje tarmėje ar šnektoje. Beveik du trečdalius medžiagos ($\approx 64\%$) sudaro *(i)š-/(i)ā*-kamieniai daiktavardžiai (didžioji dalis likusių — *ūš-//ē*-kamieniai žodžiai), kiek daugiau nei tris ketvirtadalius ($\approx 77\%$) — lietuvių kalbos faktai. Pastarasis statistinis dėsningumas vargu ar rodo, kad daiktavardžio kamienų bei giminių variantai latvių kalboje yra keturis kartus retesni nei lietuvių, — toks didelis skirtumas turbūt sąlygotas žodynų apimties: ME bei EH gerokai mažiau nei LKŽ skirta vietos dariniams, kurie tarp lietuvių kalbos variantų akivaizdžiai vyrauja ($\approx 77\%$; latvių kalbos darinių paviršius nežymus — $\approx 56\%$). Didžiąją darinių dalį sudaro veiksmažodžių vediniai (apie 44% lietuvių ir 65% latvių kalboje).

Kadangi klausimo istorija autoriaus trumpai aptarta¹, turint prieš akis bendrą statistinį medžiagos vaizdą, galima pradėti jos istorinę-etimologinę analizę. Visa leksika pagal archajiškumą stratifikuotina į tradicinius keturis sluoksnius: 1) senąją indoeuropietiškąją, 2) bendrą baltams bei slavams, 3) baltiškąją ir 4) lietuviškąją resp. latviškąją (šiuo straipsnyje analizuojama pirmųjų dviejų sluoksnių medžiaga). Suprantama, gėlimos faktų grupavimo paklaidos, pirmiausia nulemtos etimologinių bei arealinių tyrimų dabart nio lygio. Analizei pasitelktas ir vienas kitas žodis, kurio priskyrimą paprastai ide. sluoksniui kiek sunkina specifiniai šaknies konsonantizmo skirtumai, plg. lie. *līdzas* // *līdzā* = la. *li(g)zds* // *li(g)zda* ir s. i. *nīdā-*, arm. *nist*, lo. *nīdus* etc. (*l-* ir *n-* santykio problema). Ekskliuzyvinės baltų ir germanų, baltų ir graikų, baltų ir indų-iranėnų paralelės, reprezentuojančios archajišką leksiką, pateikiamos aptarus indoeuropietiškąją leksikos sluoksnį.

I. Indoeuropietiškas leksikos sluoksnis. Atrenkant medžiagą vadovautasi A. Walde's ir J. Pokorny'o etimologiniais žodynais. Tradicinės etimologijos papildytos keliais naujesniais sugretinimais, duotais V. Illič-Svityčiaus. Analizuojamų variantų porų bent vienas kamienas turi atitikmenį (kai kuriais atvejais galbūt ne genetinį, o tik tipologinį) mažiausiai dviejose kitose ide. kalbose, neišskiriant slavų. Orientuotasi į visišką atitikmenį, tačiau retkarčiais pasiremta ir pavyzdžiais su nežymiais šaknies vokalizmo skirtumais.

¹ B. Stundžia. Dėl baltų *š-/ā*-kamienų daiktavardžių gretybų. — Baltistica. 1978, t. 14(2), p. 112t.

Kadangi senosios ide. leksikos (drauge su keliomis baltų-germanų ir baltų-graikų ekskliuzyvinėmis bendrybėmis) kamienų bei giminių variantai preliminariai aptarti autoriaus straipsnyje (B XIV 112—119), tai čia dera apsiriboti tais faktais, kuriuos išryškino vėlesni tyrimai. Medžiaga pateikiama taip pat, skirtumas tik toks, kad dabar nurodomas apytikris variantų paplitimas. Atlikta analizė leidžia kiek pakoreguoti ankstesniojo straipsnio išvadas.

1. La. *bērzs* (plačiai paplitęs) // *bērza* (Vidžemės lyviškosios patarmės, kai kurie senieji raštai, žodynai, laikraščiai)², lie. *béržas*. Elbingo žodynelyje (I: 600) užfiksuota *ē*-kamienė šio žodžio forma: *berse*³ „t. p.“ = la. *bērze* (Kuržemė). – Atitikmenys kitose ide. kalbose daugiausia *ā*-kamieniai: sl. **berza* (> s.-ch. *brěza*, bulg. *берза*, r. *беpeза* etc.; ESSJ⁴ I 201—2; Vasmer I 154), germ. **bergō* (> s. ang. *beorc*, *birce*, s. isl. *björk* etc.). Ir slavų, ir germanų žodžiai kildintini iš ide. **bheragā*. Pietų slavų plote esama ir vyriškosios giminės *ǫ*-kamieno atitikmens — s.-ch. dial. *brěz*, slovėnų *brěz* (ESSJ I 207), kuris nelaikytinas arealine inovacija, kadangi forma *bepeз* aptikta ir ukrainių šnektose⁵ (be to, plg. paralelę su pailgintuoju šaknies vokalizmu s. i. *bhūrjā*- m. „beržo rūšis“ < ide. **bhřǵ-*).

„Slavų etimologijos žodyno“ autoriai (ESSJ I 203) tvirtina, kad „vargu ar verta ignoruoti beveik vienodą tiek ide. **bheragos* ... tiek ide. **bheragā* senoviškumą“, ypač jei šis žodis kilęs iš pirmykščio būdvardžio, reiškusio „šviesus, baltas“. Tad ir la. abi formos — *bērzs* ir *bērza* — laikytinos senovinėmis, paveldėtomis iš ide. prokalbės dialektų.

2. La. *gārds* // *gārda*² (Pietų Kuršo patarmės), *gārda* (Vidžemės sėliškosios patarmės) „pertvara penimiems gyvuliams, ypač kiaulėms“; lie. *gařdas* „atitverta tvarto dalis, aptvaras gyvuliams“. — Remiantis atitikmenimis slavų ir germanų

² Latvių kalbos variantų paplitimas nurodomas remiantis ME ir III bei: E. Kaguine, S. Raģe. Ērgemes izloksnes vārdnīca. S. 1—3. Rīga, 1977—1983; lietuvių kalbos variantų paplitimą nustatant naudotasi LKŽ ir jo kartoteka, Lietuvių kalbos atlasu (T. 1. Vilnius, 1977) bei šiais žodynais: V. Vitkauskas. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. Vilnius, 1976 (DŪnŽ); J. Petrauskas, A. Vidugiris. Lazūnų tarmės žodynas. Vilnius, 1985 (LzŽ); G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas. Druskininkų tarmės žodynas. Vilnius, 1988 (DrskŽ).

³ „Pr. **berzē* <...> yra matyt fleksijos vedinys iš balt. dial. **berzā* „beržas“, žr. V. Mažiulis. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. Vilnius, 1988, t. 1, p. 138 (toliau PrEŽ). Lie. *bérže* (Šatės) reiškia „beržą svyruoklį“ (ši forma, kaip ir la. *bērze*, laikytina kuronizmu, plg. BŪga RR III 204). Lazūnų tarmėje šalia *béržas* vartojamas ir naujesnis variantas *beržys* (žr. LzŽ).

⁴ Įvairių kalbų etimologijos žodynų santrumpas žr. Mažiulis PrEŽ I 16—28.

⁵ А. П. Непокупный. Балтийські родичі слов'ян. Київ, 1979, с. 154. (— А. Непокупный. Baltai slavų giminaičiai. Vilnius, 1983, p. 164t.). Kad vyriškosios giminės forma kažkada slavams buvo plačiau pažįstama, rodytų rytų slavų tikėjimas, jog beržas išaugęs ant karžygio kapo. Kalbiniu tokio vaizdinio pagrindu suponuotinas vyriškosios giminės medis, žr. А. Непокупный. Min. veik., p. 166.

kalbose (sl. **gordъ* // **gorda* > s.-ch. *grād* m., f.; le. *gród*, r. *zopod*, dial. *zopóda* „tvora, užtvara“ etc.; go. *gards* „namas“, *garda* „tvartas“, s. isl. *gardr* „tvora...“; Vasmer I 443; ESSJ VII 37—8; Būga RR II 267; Fraenkel 135—6), manytina, kad abi formos yra senovinės. Galbūt senoviškesnė *ǝ*-kamienė, plg. Trautmanno (b.-sl. **garda-* m.) ir Pokorny'o (ide. **ghordhōs* „aptvaras, aptverta vieta“) rekonstrukcijas.

3. Lie. *kārias*, *kāris* // *karià*, *kārē* „karas, kariuomenė“ (visos formos — vienos siauriau, kitos plačiau — pažįstamos senuosiuose raštuose); la. *karš* „t. p.“ (< **karijas*), pr. *kargis* E 410 (= **kariis* ar **karjis*; Mažiulis PKP I 54; Toporov III 221). — Vyriškosios giminės *iǝ* kamieno atitikmenys germanų ir keltų kalbose (go. *harjis*, s. isl. *herr* etc.; vid. air. *cuire* „būrys; kariuomenė; daugybė“ < ide. **korjos*) leistų manyti, jog balt. **karijas* paveldėtas iš ide. prokalbės dialektų. Jeigu balt. **karijas* iš tikro yra substantyvotas būdvardis (iš **kara-* m.; Fraenkel 220; Toporov III 222), tai tokiu reikėtų laikyti ir lie. *karià* — iš **karā* f. (*kāris* bei *kārē* atsirado vėliau dėl morfonologinių priežasčių⁶).

4. Lie. *māras* (N, SP II, JD, žemaičių šnektos) // *mara* (S. Dauk) „mirtingumas, mirimas“. — Remiantis vyriškosios giminės *ǝ* kamieno atitikmenimis slavų ir s. indų kalbose (s. sl. *morъ* „maras, mirtis“, s.-ch. *mōr* „mirimas“ etc.; s. i. *maram* „mirtis“, plg. *māra-* m. „t. p.“; Vasmer II 651; Trautmann 186; Fraenkel 409), paveldėta forma laikytina lie. *māras* (< ide. **mōrōs*). Lie. *mara* — turbūt S. Daukanto naujadaras (pagal paplitusį galūnės *-a* abstraktų modelį).

5. Lie. *mūsas* (K, rytų bei vakarų aukštaičių šnektos), pl. *mūsaī* (R, K, J, žemaičiai, vakarų ir pietų aukštaičiai) // *mūsà*, pl. *mūsos*⁷ (žemaičiai) „rūgštaus pieno ir kitokių skysčių paviršiuje iš pelėsių susidariusi plėvelė“. — Visiškas atitikmuo germanų kalbose (**mūsa-* n.?) > s. v. a., ang. saks. *mos* n. „samos; pelkė“, ang. *moss*, s. skand. *mose* m.; Kluge 398; plg. paraleles su šaknies germ. **-eu-* vokalizmu: ang. saks. *méos* n., s. v. a. *mios*, v. v. a. *mies* m. ir n.⁸) ir paralelė su trumpuoju *-u-* slavų plote (**mъchъ* > s.-ch. *māch*, *māch* „mūsas“, s. r., ukr. *mox* etc.; Trautmann 190; Vasmer II 665), taip pat arealinė analizė įgalina paremti *ǝ*-kamienės

⁶ Plg. J. Kuryłowicz. Bałtycka deklinacja na *-ē-*. — Acta Baltico-Slavica, 1966, t. 3, s. 84—87.

⁷ K. Būgos (RR I 585) duota forma su trumpuoju *-u-* (*mūsos*) iš Salantų laikoma nepatikima (LKŽ VIII 435 iš tos pačios vietovės pateikta *mūsà*: be to, žr. Dūnž 207), nors turint galvoje sl. **mъchъ*, ji galėjo ir būti. Apskritai šio šakninio ide. vardažodžio kiekybinius vokalizmo skirtumus galima taip aiškinti: ide. kalbos ir tarmės apibendrina ne to paties linksnio vokalizmą, plg. ide. nom. **mūs* ir gen. **mūsós* (Pokorny l.c.)

⁸ Dar plg. vyr. giminės paraleles su guturaliniu formantu: lo. *muscus* „samos“, danų dial. *musk* „mūsaī“ (Kluge 398; Pokorny 742).

formos archajiškumą. Pirmykštės giminės — vyriškoji ar bevardė — klausimas yra problemiškas. Lie. *mūsaī* akcentuacija leistų rekonstruoti pirmykštį *nomen collectivum* **mūsā*, kurio pluralizacija galėjo sudaryti sąlygas kamienų varijavimui⁹. Antra vertus, baltų dialektuose galbūt egzistuoja ir abiejų giminių formų.

6. Lie. *nāgas* 1. „raginė antauga piršto gale“, 2. „kanopa, naga“ // *nagà* 1. „kanopa“, 2. „nagas“. Reikšme „raginė antauga“ plačiau vartojama *ō*-kamienė forma, išskyrus dalį rytų ir pietų aukštaičių šnektų, kur paplitęs *ā*-kamienis variantas (daugiskaitoje kada ne kada „pereinantis“ į *ō* kamieną, plg. tokius Dusetose užrašytus pavyzdžius: *Didžioji naga žydi — dovana* ir *Dirba kaip nupuvusiai nagais*; I.KŽ. VIII 496—7). Reikšme „kanopa“, rodos, plačiau pažįstama *ā*-kamienė forma — ir ne tik rytų bei pietų Lietuvoje. Bendrinėje kalboje ir kai kur tarmėse tai ne variantai, o skirtingi žodžiai: *nāgas* „raginė antauga piršto gale etc.“, *nagà* „kanopa“ (tokia vartosena užfiksuota ir F. Kuršaičio žodyne). La. *nags* „nagas; kanopa“ (visuotinai paplitęs) // *nagas* (pl.) „abi rankos; rankos ir kojos“ (sėliškosios ir tamniekų patarmės); plg. pr. *nage* E 145 „koja“. — Slavų kalbose refleksuojamas *ā* kamienas reikšme „koja“ (s.sl. *noga*, s.-ch. *nōga* etc.; Vasmer III 78—9; reikšmė uftima lie. ir la. „kanopa, naga“), s. indų kalboje — *ō* kamienas reikšme „nagas“ (*nakhā-* m. ir n.; Pokorny 780; Trautmann 192; Fraenkel 479). Tad lie. *nāgas* ir *nagà* turbūt iš seno turėjo skirtingas reikšmes. Jeigu lie. *nagà* (kaip ir sl. **noga*) laikytume senoviniu *nomen collectivum* (Trautmann 192; Pokorny 780; Skardžius ŽD 46), tai šio žodžio variantų atsiradimą būtų galima sieti su *nomina collectiva* daugiskaitėjimu.

7. La. pl. *sakas* (Elgerio ir vienas rankr. žod.) // *saki* (vakarų Kuržemė) = lie. *sakai* „medžių derva“; pr. *sackis* „t.p.“ (< *-as?). — Atitikmenys slavų (**sokъ* > s.-ch. *sōk*, gen. *sōka*; r. *cok* etc.; Vasmer III 708) ir graikų (ὀπός „augalų sultys, sula“ < * ὀπός < **suok*¹⁰ós; Trautmann 248; Vasmer III 708) kalbose paremia *ō*-kamienės formos archajiškumą. Taigi *ā* kamieno variantas laikytinas latvių kalbos inovacija. La. *saki* = lie. *sakai* galėtų būti pluralizuotas *nomen collectivum* (r.balt. **sakā* „medžių derva“).

8. La. *škiets* (*škiets*², *škiêts*²) — plačiai paplitęs variantas, vartojamas bendrinėje kalboje (toliau: bk) = lie. *skiētas* // la. *škieta* (labai retas) refleksuoja ide. **skeit-*; pr. *staytan* E 421 „skydas“¹⁰ (= *skaitan* n.) yra apofoninis variantas

⁹ Apie tai plačiau žr.: B. Stundžia. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksnivimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. — Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (= LKK XXI). Vilnius, 1981, p. 192—6.

¹⁰ Šia reikšme lietuvių kalboje vartojamas germanizmas *skýdas* // *skydā* (BŪga RR II 624). Lie. *skiētas* A. Sabaliauskas į indoeuropietiškosios leksikos sluoksnį neįtraukė (Dr. A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos leksika. Vilnius, 1990).

(<ide. *skoit-; Būga RR II 624). — Slavų ir germanų atitikmenys turi vyriškosios bei bevardės giminės ō-kamienę formą: s.r. *uymъ*, air. *sciath* m. „skydas“, s.v.a. *scit*, s.isl. *skið* n. „raštas“ (< ide. *skeito-; Būga l.c.; Fraenkel 806, 804—5; Pokorny 921). Abiejų giminių šio žodžio variantai galėjo būti ir baltų dialektuose: vakaruose bevardės, rytuose — vyriškosios giminės. Jei rytų baltai turėjo *skieta n., tai la. *škieta* galima būtų laikyti bevardės giminės reliktu.

9. La. *spārns* (visuotinai paplitęs) lie. *spařnas* // la. *spārna* Mancelio „Lettus“). — Atitikmenys kitose ide. kalbose be pradinio *s*-¹¹ (s.i. *parñá-* n. „sparnas; plunksna“, avest. *parəna-* n. „plunksna; sparnas“, s.v.a. *far(a)n* „papartis“; plg. r. *nepo*) suponuoja balt. **sparna* n. (Fraenkel 861; Vasmer III 243), kurio reliktas galėtų būti la. *spārna* (jeigu tai ne klaida).

10. La. *taka* (Sprogio rankr. žod., XIX a. pab.—XX a. pr. mėnraštis, liaudies dainos, bk) // *taks* (daugiausiai kuršiškosios ir tamniekų patarmės, t.y. Latvijos vakarinė dalis) „takas“, lie. *tākas* // **taka* (*iš-taka*, *ap-takà* etc.) turi indoeuropietiškaį vedinių apofonijos laipsnį (-o-) palyginti su pamatinio veiksmožodžio -e- laipsniu lie. *tekėti*, la. *tecēt* „tekėti; bėgti“ (plg. naujadarus su -e- laipsniu la. dial. *tęka* // *tęks* „t. p.“). — Remiantis slavų ir indų-iranėnų kalbų atitikmenimis (s.-ch. *tōk*, r., blr. *мок* < sl. **tokъ* < ide. **tokʰōs*; avest. *taka-* m. „skysčio tekėjimas“, n.pers. *tak* „bėgimas,ėjimas; tekėjimas“; Fraenkel 1051—2; Trautmann 316—7; Vasmer IV 69—70), rekonstruotina pirmą kartą vyriškosios giminės forma balt. **takas* (plg. Trautmann l.c.); ā-kamienio varianto turbūt esama rytų baltų naujadaras.

11. Lie. *žalgà* (geriausiai pažįstamas rytų Lietuvoje, šiek tiek vidurio ir žemaičių šnektose; vartojamas bk), la. *žalga* (< lie. ?; ME IV 788; Fraenkel 1287) // lie. *žalgas* (užfiksuotas Šakių ir Raseinių apskrityse: Skardžius ŽD 44) „kartis, smaiigas“. — Kitų ide. kalbų atitikmenys paremia ā kamieno archajiškumą: arm. *jałk* „šaka; stiebas; vytis“ (< **ǵhalgā*; Pokorny 411)¹², go. *galga* „stulpas; kryžius“ (Fraenkel l.c.; Trautmann 364).

Prie minėtame straipsnyje (B XIV 112—9) aptartų penkių ekskliuzyvinių bendrybių — baltų ir germanų resp. graikų, resp. indų-iranėnų (t.y. lie. *alkas* // *alkà*; s.ang.

¹¹ Rytų baltų žodžio pradžios *s*-, matyt, atsirado dėl kitų artimų žodžių įtakos (Fraenkel 861; Pokorny 850).

¹² Lie. *žalgà* ir arm. *jałk* sieja ir T. Gamkrelidze su Viač. Ivanovu, žr. T. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 97. Там не притаря Е. Fraenkeli (l.c.). Šio žodžio į ide. leksikos sluoksnį neįtraukė A. Sabaliauskas (op. cit.).

ealh, s.saks. *alah* etc.¹³; lie. *jáujas* // *jáuja*, la. *jaūja*¹⁴: s.i. *javya-* m. „miežių atsargos“; lie. *plaušai* // *plaušos*: germ. **fliúsa-* n.; lie. *tvañkas* // *tvankà*: germ. **þwanʒaz* m.; lie. *(j)iešmas* // *(j)iešmà* = la. *iesms* // *iesma*, pr. *aysmis*: gr. α'ιχμη) — galima pridurti dar vieną baltų ir graikų kalbų paralelę. Tai la. *jėga* (plačiai vartojamas), lie. *jėgà* // la. *jėgs*² (sėliškosios bei rytų Vidžemės patarmės) „sugebėjimas; (fizinė) jėga; prasmė“. — Visiškas atitikmuo graikų kalboje (ἦβη „jaunystės jėga; jaunystė“ = la. *jėga* < ide. **jēgʰā*; Fraenkel 192; Pokorny 503) leidžia laikyti archaiškesne, galbūt paveldėta iš ide. prokalbės dialektų, *ā* kamieno formą (plg. Trautmann 1(7)).

Sudėjus į vieną vietą visus faktus, išanalizuotus ankstesniame ir šiame straipsniuose, iš viso susidarytų 31 variantų pora. Tai senosios indoeuropietiškosios leksikos reprezentantai bei kelios baltų ir germanų resp. graikų, resp. indų-iranėnų kalbų ekskliuzyvinės bendrybės, kurios irgi gali siekti bent ide. prokalbės skilimo laikus. Akivaizdžiai vyrauja *ō*//*ā*-kamieniai variantai. Tik trys žodžiai refleksuoja *īō*//*īā* kamienus (lie. *kraūjas* // *kraujà*, *kārias* // *karià*, *jáujas* // *jáuja*), o keliems žodžiams, be kitų, būdingi ir *ē* bei *ijo* kamienų variantai, kurie yra aiškūs naujadarai: pr. *berse*, *cayme*, *nage* ir *tresde* laikytini fleksijų vediniais iš balt. dial. **beržā*, **kaimā*, **nagā* ir **(s)trazdā* ar **(s)trezdā* (dėl *berse* žr. Mažiulis PrEŽ I 138); lie. dial. *bėrzė* bei la. dial. *bērze* priskiriami prie kuronizmų (Būga RR III 204); lie. *jáujė*, *kārė* greičiausiai kildintini iš **jauīā*, **kariā* (≥ **jauīē*, **karē*), o *jáujis*, *kāris*, *kraūjis* — iš **jauīas*, **karias*, **krauīas*. Taigi paveldėtų iš prokalbės bruožų galima ieškoti tik tarp *ō*//*ā*- ir *īō*//*īā*-kamienių daiktavardžių variantų.

Iš indoeuropietiškojo leksikos sluoksnio (*i*)*o*//(*i*)*ā* kamienų žodžių tik nedidelė dalis — penkios variantų poros — turi atitikmenis dviejose kitose ide. kalbose arba bent vienoje ne slavų kalboje abiem kamienams. Visi šie variantai yra *ō*//*ā*-kamieniai, jų atitikmenims paprastai būdingi šaknies vokalizmo skirtumai: 1) la. *bērzs*, lie. *bėržas*, s.-ch. dial. *brěz*, slovėnų *brěz*, ukr. dial. *беpez*; plg. s.i. *bhūrjā-* m. (< ide. **bhṛ̥ǵos*) // la. dial. *bērza*, s.-ch. *brèza*, r. *беpeза* etc.; s.ang. *beorc*, s. isl. *bjork* (< ide. **bherǵā*) etc.; 2) lie. *būtas*, pr. *huttan* n., gr. φυτόν (?); plg. s.i. *bhūtā-* n., s.r. *быто* n., *бытъ* m., č. *byt* m. etc. // lie. *butà*, s. air. *both* f., bret. *bout* (< **bhutā*); 3) la. dial. *gārds*, lie. *gařdas*, s.-ch. *grâd*, r. *зопод*, go. *gards*,

¹³ Neseniai pareikšta įdomi mintis, kad ši ekskliuzyvinė baltų ir germanų kalbų bendrybė yra ne ide. paveldas, o autochtoninės leksikos reliktas (žr. Э. Саусверде. Об автохтонном происхождении слова *alkà*. — Baltistica, 1989, t. 25(1), p. 55—57). Turint galvoje, kad ši leksema baltų kalbose yra izoliuota, keliama ir skolinimosi iš germanų galimybė, žr.: W. Smoczyński. Uwagi o słowniku bałtycko-słowiańskim. — Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym. Prace Sławist., nr. 53. Wrocław, 1986, s. 26.

¹⁴ Šio lie. resp. la. žodžio šaknies akūtas yra antrinis (tai atskira problema).

s. isl. *gardr* // la. dial. *gārda*, r. dial. *zopóda*, go. *garda*; 4) lie. *káimas* (plg. *kiēmas* = la. *ciems*), pr. *caymis*, s.ang. *hám* // lie. dial. *káima* (plg. dial. *kiemà* = la. dial. *ciema*), gr. *κώμη* (?); 5) lie. dial. *údras*, la. *údrs*; plg. s. isl. *otr*, s.v.a. *ottar*, s.ang. *oter*, *otor* (< germ. **utra-* m.), gr. *ὕδρος*, s.i. *udrá-* m., avest. *udra-* m. // lie. *údra*, pr. *udro*, s.-ch. *vidra*, s.r. *βυδρα* etc.; plg. gr. *ὕδρα* (< ide. **udrā*).

Šie kad ir negausūs pavyzdžiai, kad ir mažokai paremti visiškais atitikmenimis, vis dėlto rodytų *ǫ*-//*ā*-kamienių daiktavardžių varijavimą esant paveldėtą iš ide. prokalbės dialektų. Reiškinių archajiškumą turbūt liudija ir tai, jog toks kamienų ir giminių svyravimas pažįstamas daugeliui ide. kalbų (žr. B XIV 117 ir lit.).

Likę indoeuropietiškojo sluoksnio (drauge su ekskliuzyvinėmis bendrybėmis) 26 žodžiai turi atitikmenis kitose ide. kalbose resp. kalboje (neskaičiuojant slavų) tik vienam kamienui, dažniausiai (*i*)*ǫ* (21 atvejis). Kitas kamienas (paprastai (*i*)*ā*) yra bendras arba baltams ir slavams (3 žodžiai), arba baltams (4 žodžiai) bei rytų baltams (3 žodžiai), arba laikytinas lietuvių resp. latvių kalbų inovacija (16 žodžių).

Atvejai, kai *ǫ*-kamienis variantas gali siekti ide. prokalbės laikus (savaiame suprantama, abstrahuojantis nuo giminės), o *ā*-kamienis — bendrąją baltų ir slavų kalbų epochą, yra šie: 1) lie. *gu̯mbas*, la. *gu̯mbs*, s.isl. *kumpr* resp. *kumbr*, norv. dial. *kump*¹⁵ // lie. *gũmba* = la. *gu̯mba*, s.sl. *gõba*, s.-ch. *gũba* etc.; 2) lie. *káūpas*, s.sl. *kupъ*, avest. *kaofa-* m., s. pers. *kaufa-* m. // lie. *káupa*, r. *kyna*, s.-ch. *kũpa* etc.; 3) lie. *nāgas*, la. *nags*, pr. *nagis*, s.i. *nakhá-* m. ir n. // lie. *nagà*, la. pl. *nagas*, s. sl. *noga*, s.-ch. *nõga* etc. Šešių žodžių (*i*)*ā*-kamienė forma laikytina bendrabaltiška arba būdinga rytų baltams: 1) lie. *alkas* (plg. la. *elks*), pr. **alk(a)s*, s.ang. *ealh*, s.saks. *alah* // lie. *alkà* (plg. la. *elka*), pr. **alkā*; 2) lie. *bañgas*, la. *buõgs*², s.i. *bhañgá-* m. // lie. *bangà*, la. *buoga*; 3) lie. *dāgas*, pr. *dagis*, go. *dags*; plg. s.i. *dāha-* m. // lie. *dagà*, la. *daga*; 4) lie. *jáujas*, s.i. *javya-* m. // lie. *jáuja*, la. *jaũja*, pr. **jaujā*; 5) lie. *lizdas*, la. *li(g)zds*, s.i. (RV) *nīdā-* m., arm. *nist* m., lo. *nīdus* m., s.air. *net* m.; s.i. *nīdā-* n., s.v.a. *nest* n. // lie. *lizdà*, la. *li(g)zda*; 6) la. *taks*, lie. *tākas*, sl. **tokъ*, avest. *taka-* m., n. pers. *tak* // la. *taka*, lie. **taka* (iš-*taka*, ap-*takà* etc.).

Lietuvių resp. latvių kalbų inovacijomis laikytinos septynių žodžių *ā*-kamienės formos: lie. *karià*, *karpà*, *marà*, *mūsà* (ppr. pl. *mūsos*), *strazdà*, *tvankà*; la. pl. *sakas* (*ǫ*-kamieniai variantai turi vyriškosios giminės atitikmenis kitose ide. kalbose, taigi yra paveldėti). Problemiškos *ā* kamieno formos lie. *kraujà*, *paišà* (ppr. pl. *paĩšos*), *plaušà* (ppr. pl. *plaušos*); la. *spārna*, *škieta*. Pirmosios trys gali būti siejamos su bevardės giminės daugiskaita (t.y. *ā/ǝ-collectivum*), likusios — su bevardės giminės vienaskaita.

¹⁵ Čia ir toliau pirmiausia pateikiamas archajiškas kamienas, paveldėtas iš ide. prokalbės dialektų.

Aiškių atveju, kad paveldėtas būtų *ā* kamieno variantas, o *ō*-kamienis būtų bendrabaltiškas ar atskirų baltų kalbų padaras, kelis kartus mažiau, kaip jau sakyta — penki žodžiai: 1) lie. *(j)iešmà* = la. *iesma*, gr. *α'ιχμη* // lie. *(j)iešmas* = la. *iesms*, pr. *aysmis*; 2) lie. *skarà* = la. *skara*, (s.)r. *ckopa*, le. *skora*, s. v. a. *scara* // lie. *skāras*; 3) lie. *vapsà*, sl. *osa*, s. v. a. *waspa* // lie. *vāpsas*; 4) lie. *žalgà*, la. *žalga*, arm. *jałk*, go. *galga* // lie. *žalgas*; 5) la. *jēga*, lie. *jėgà*, gr. *ήβη* // la. *jėgs*¹⁶.

Kaip matyti, indoeuropietiškosios leksikos etimologinė analizė akivaizdžiai rodo didesnę *ō* kamieno archajiškumą. Tai visiškai atitinka žinomą indoeuropeistinės postulata, kad *ā* kamienas formavosi vėliau už *ō* kamieną.

Beveik pusė išanalizuotų žodžių yra veiksmažodžių vediniai, kurių daugumas — abstraktai arba buvę abstraktai¹⁶ (pavyzdžius žr. B XIV 118)¹⁷, keturi ar penki daiktavardžiai laikytini būdvardžių vediniais: la. *bērzs* // *bērza*, lie. *béržas*; lie. *kāriās* // *karià*, la. *kařš*, pr. *kargis*; lie. *kraūjas* // *kraujà*, pr. *crauyo*, *krawia*; lie. *ūd-ras* // *ūdra*, la. *ūdr(i)s*, pr. *udro* ir galbūt lie. *jáujas* // *jáuja* = la. *jaūja*. Likusiems žodžiams būdingos konkrečios reikšmės, kurios paprastai nėra išvedamos iš kitų reikšmių, pvz.: lie. *(j)iešma(s)*, *lizda(s)*, *strazda(s)*, *vapsa(s)*.

Svarstant klausimą apie *ō*-//*ā*-kamienių daiktavardžių variantų kilmę, ankstesniame straipsnyje teigta, kad kurie ne kurie žodžiai galėtų būti susiję su pirmykščiais baltų *neutra* (žr. B XIV 118). Šį teiginį paremia ir kiek pakoreguoja surinktos medžiagos akcentinė analizė. Akcentiniu požiūriu esama skirtumo tarp daiktavardžių, abiejų kamienų formas paveldėjusių iš prokalbės, ir likusių ide. leksikos reprezentantų, kurių tik vienas kamienas siekia ide. laikus. Pirmiesiems būdingas šakninis kirtis: lie. dial. *béržas* 1 (3 a. p. vėlyva, plg. la. *bērzs*), lie. *būtas* // *butà* 2; lie. *káima* 1, *káimas* 1 (tarmėse pažįstama *ō*-kamienės formos 3 a. p. yra vėlesnė, plg. Jurbarko ir Raseinių apylinkėse užrašytą vedinį *káimiškis*; plg. Skardžius DA 113); lie. *ūdra* // *ūdras* 1 (la. *ūdr(i)s* ir lie. dial. *ūdras* 3 turbūt inovacija); lie. *gařdas* yra 4-osios a. p., tačiau ir jam suponuojamas pirmykštis šakninis kirtis¹⁸.

Žodžių, turinčių ide. senumo vieno kamieno formą, du trečdaliai yra vadinamieji oksitonai, lietuvių kalboje kirčiuojami ketvirtąją a. p. (akcentinių variantų tarmėse neužfiksuota): *baňgas*, *dāgas*, *guňbas*, *kāriās*, *kařpas*, *kraūjas*, *māras*, *nāgas*, *paišai*,

¹⁶ Abstraktų polinkis konkretėti — įprastinis reiškinys, sena ide. kalbų bendrybė, žr. R. Brugmann. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1906, Bd. 2, T. 1, S. 626—8.

¹⁷ Keli pavyzdžiai tikslintini: *kaupa(s)* ir *skara* gali būti ir senoviniai *nomina acti*, plg. S. Ambrazas. Lietuvių kalbos veiksmažodinių abstraktų istoriniai santykiai su veiksmo rezultatų pavadinimais. — Lietuvos TSR MA darbai, 1988, t. 2, p. 123.

¹⁸ Žr. В. М. Иллич-Свитыч. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва, 1963, с. 118 (toliau: Illič-Svityč).

sakai, skāras, spaīnas, strāzdas, tākas, tvaīnkas, žalgas (ir atsakančios *ā*-kamenės formos, išskyrus *gumba* 1 ir *karià* 2, yra 4-osios a.p.). Kelių daiktavardžių kirtis lietuvių kalbos tarmėse įvairuoja: (*j*)iėšmas 2, 4; *kaūpas* 4 // *kāupas* 1, *kāupa* 1 // *kaupà* 2 (paskutinių dviejų formų pirmykšte laikytina 1-oji a. p., plg. s.-ch. *kūp, kūpa*); *mūsaī* 4, 2; *plaušaī* 4, 3; *skiētas* 2, 4¹⁹; *vapsà* 2, 4. Aiškūs baritonai yra lie. *gumba* 1, *jāuja* (= la. *jaūja*) // *jāujas* 1, la. *jēga* = gr. ἦβη (lie. *jėgà* 4 — vėlesnis variantas).

Dalis galūninio kirčiavimo žodžių (tiksliau, jų *ō*-kamenių variantų) gali refleksuoti senovinius *nomina *ā/ə-collectiva*, kurie paprastai kontrastavo kirčio vieta vienaskaitos formoms, šiuo atveju baritoninėms²⁰, pvz.: *paišaī* (≤ **paišā*, plg. s.i. (RV) *pēša-* n. < ide. **póikos* n.), *plaušaī* (≤ **plaušā*, plg. sg. germ. **fliúsa* n. < ide. **pléusom*; Illič-Svityč 54). Vienas atvejis suponuotinas ir be kirčio vietos vienaskaitai kontrasto: *kraujaī* (plačiai vartojama senuosiuose raštuose ir tarmėse forma) ≤ **kraujā* = pr. *crauyo?*, *krawia?*²¹ (sg. acc. n. *krawian*, plg. s. i. *kra-vyá-* n.).

Visos čia paminėtos *-aī* tipo formos yra atsiradusios dėl derivacinės kolektyvo kategorijos gramatikalizacijos, t.y. virtimo daugiskaita, fleksine kategorija. Šios formos tam tikrą laiką (kai kurios ir iki mūsų dienų) išlaikė kuopinę reikšmę. Kolektyvo daugiskaitėjimas sudarė sąlygas keliems svarbiems procesams: 1) bevardės giminės nykimui, 2) dviejų daugiskaitos tipų — paprastosios ir kuopinės — opozicijai²² ir turbūt (*i*)*ō* kamieno daiktavardžių lietuvių kalboje oksitonizacijai.

Nėra abejonių, kad kolektyvo daugiskaitėjimo ne visur vyкта vienodai, atskirose šnektose turėjo likti žodžių, kurių coll. **-ā* formą tęsia *ā*-kamenė vienaskaita, pvz.: lie. *nagà* „kanopa“ (< coll. **nagā*²³; plg. Skardžius ŽD 46), galbūt ir *kraujā*, *paišā*, *plaušā* // *plāuša* (pastarąsias formas, kaip ir *lizdà*, galima sieti ir su bevardės giminės vienaskaita).

II. Baltų ir slavų kalbų leksikos sluoksnis. Atrenkant medžiagą vadovautasi žinomam R. Trautmanno žodynu, gerai suvokiant ir tai, kad jis yra pasenęs ir

¹⁹ Šio žodžio pirmykšte a. p. linkstama laikyti antrąją (Ilič-Svityč 52, 128), tačiau tam prieštarauja la. *škiēts* bei germ. **skīdā* n. < **skēitóm*.

²⁰ Apie ide. *nomina collectiva* kirčiavimą žr. H. Hirt. Indogermanische Grammatik. Bd. V: Der Akzent. Heidelberg, 1929, S. 243f.

²¹ Pr. *crauyo* ir *krawia* kai kas laiko moteriškosios giminės formomis (žr. Toporov IV 160—4).

²² Plačiau apie tai žr. B. Stundžia. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai..., p. 192tt.

²³ Lie. *nagai* perkeltine reikšme „pirštai; rankos“ greičiausiai yra vėlesnė leksikalizuota forma, nesietina su coll. **nagā*.

reikalauja kritinės analizės²⁴. Todėl kuriais ne kuriais atvejais nevengta ir naujų etimologijų, sugretinimų, ypač pateiktų „Slavų kalbų etimologijos žodyne“, M. Vasmerio, E. Fraenkeli, V. Toporovo žodynuose, atskiruose straipsniuose. Analizuojami (i)ǫ-// (i)ā- ir iǫ-//ē-kamieniai²⁵ variantai, užfiksuoti bent vienoje baltų kalboje ir turintys visišką atitikmenį slavų kalbose.

1. La. *alva* // *alvs* (abi formos užfiksuotos iš viduriečių ir latgališkųjų patarmių) „alavas“, lie. *alvas* „t. p.“, pr. *alwis* „švinas“ E 527 (< *-as; Būga RR II 507; Mažiulis PrEŽ I 73). Kai kurių mokslininkų nuomonei, kad šie žodžiai esą pasiskolinti iš slavų, prieštarauja laištinė priegaidė latvių kalboje (ME I 69). Slavizmu K. Būga (l. c.) laikė tik lie. *alvas*. — Slavų kalbų atitikmenys (s.-ch. *ǫlovo*, slovėnų *ólovo*, ukr. *олово* etc.; slovėnų *olôv*, le. *ołów* etc.) yra tiek bevardės, tiek vyriškosios giminės. Be to, esama darybinės paralelės — r. dial. *ловь* f. (iš prasl. **olvь* < **alvi-* ar **olovь*), kurią V. Toporovas (I 81) gretina su pr. *alwis*, tačiau pastarajam žodžiui suponuoti *i* kamieną ir moteriškąją giminę nėra svaresnių argumentų (plg. Mažiulis PrEŽ I 73). Derinant prūsų kalbos ir slavų kalbų faktus, šiam baltų žodžiui rekonstruotina pirmąją vyriškoji giminė, o la. ā-kamienė forma laikytina naujadaru.

2. Lie. *ātlaikas*, pl. *atlaikai* // *atlaikà*, pl. *ātlaikos* „likutis“ (abi formos iš vak. aukštaičių kauniškių ir jų kaimynų; ǫ kamieno formą vartojo F. Kuršaitis); plg. apofoninį variantą lie. *ātliekas*, ppr. pl. // *atliekà*, ppr. pl.; la. *atlieka* // *atlieks*. — Visiškas atitikmuo s. sl. *otlěkь* „t. p.“ (Fraenkel 372).

3. La. *aūka* (tautosaka, senesni spaudiniai, bk) // *auks* (Gliuko biblijos vertimas) „vėtra, audra, viesulas“ (pirmąją reikšmę turbūt „ūkimas, šaukimas“, plg. lie. *áuk-terti* „sukaukti“, *ūkti* „šaukti“ (apie pelėdą)); pr. *aukis* E 708 „grifas“ (pasakų paukštis), t. y. * „paukštis, kuris šaukia, ūkia“ ← * „šauksmas, ūkimas“; plg. lie. apofoninį variantą *ūkas* „apuokas; pelėda“ (: *ūkti*); Būga RR I 490; Mažiulis PrEŽ I 111—2; ME I 221; Toporov I 148). — Remiantis slavų kalbų atitikmenimis (slovėnų *úk* „džiūgavimas, džiūgavimo šauksmas“, s.-ch. *úk* m. ir *ūka* f. „šauksmas, riksmas“), suponuotina b.-sl. **auka-* m. ir **aukā* f. „šauksmas“ (Trautmannas rekonstruoja tik pastarąją formą).

4. La. *aūlis* // *aūle* „avilyš spiečiams gaudyti“ (abu variantai iš tamniekų patarmių), lie. *aulỹs* (bemaž visi žemaičiai), *aulis* N // *aule* N; pr. *aulis* m. „blauzdi-kaulis“ E 141 (apie abiejų reikšmių ryšį žr. Mažiulis PrEŽ I 118; Toporov I 156—7). — Remiantis iǫ-//ē-kamieniais atitikmenimis ir paralelėmis su determi-

²⁴ Žr. O. H. Трубачев. Из балто-славянских этимологий. — Этимология 1978. Москва, 1980, с. 3—4; W. Smoczyński. Op. cit., p. 17—19.

²⁵ Rasta tik viena iǫ-//ē-kamienių daiktavardžių pora (la. *aūlis* // *aūle*; lie. *aulỹs*, *aulis* // *aulė* „avilyš“).

nantu slavų kalbose (č. *úl*, le. *ul*, slovakų *úl*; plg. r., bulg. *улеѹ* etc.; Vasmer IV 158—9), rekonstruotina b.-sl. **aulja-* m. „drevė; avilys“ (tokiu atveju *ē*-kamienę formą reikėtų laikyti rytų baltų naujadaru).

5. Lie. *bėgà* (rytų aukštaičiai, bk)²⁶, la. dial. *bēga* // lie. *bėgas* K, N. „bėgimas, bėgsena“. — Remiantis visišku atitikmeniu sl. **běgъ* (> s.-ch. *bēg*, r. *бег*, č. *běh* etc.; ESSJ II 61—2; Vasmer I 143), galima suponuoti b.-sl. **bēga-* m. „bėgimas, bėgsena“; plg. paralelę su trumpuoju šaknies vokalizmu gr. *φόβος* m. „baimė; (paniškas) bėgimas“.

6. Lie. *bradà* (rytų aukštaičiai bei vakarų aukštaičiai šiauliškiai, bk) // *brādas* (pietų aukštaičiai ir jų kaimynai suvalkiečiai) „didelis purvas, klampynė; brasta“ (= la. *brads* „brasta“, užfiksuotas iš sėliškųjų ir latgališkųjų patarmių) yra tipiškai *o* vokalizmo vardažodžių vediniai iš veiksmazodžio *brədù*, *bristi* (Skardžius ŽD 40); plg. priešdėlines formas lie. *atābradas* (rytų aukštaičiai) // *atā-brada* (Kp) ir topo- bei hidronimines paraleles lie. *Brādas*, la. *Bradas*, *Bradi* (Vanagas LHEŽ 69; Endzelīns LV I 123). — Visiškas lie. *brādas*, la. *brads* atitikmuo slavų kalbose (sl. **brodъ* > s.-ch. *brōd*, gen. *brōda*; bulg. *брод*, s. r. *бродъ* etc.) įgalina rekonstruoti b.-sl. **brada-* m. „brasta“ (Trautmann 37) < ide. *[*bhrod(h)os* (Pokorny 164). Taigi *ā*-kamienė forma laikytina lietuvių kalbos naujadaru (pagal produktyvų veiksmazodinės derivacijos modelį).

7. Lie. *dabà* (S. Dauk, J) // *dābas* (užfiksuotas iš „Aušros“) „prigimtis, būdas“, la. *daba* „gamta; būdas“ paprastai laikomi giminiškais sl. **doba* „būdas; laikas“ (Trautmann 42—3; Fraenkel 79; Vasmer I 520; ESSJ V 38—9). Tuo remiantis rekonstruotina b.-sl. **dabā* f. (Trautmann l.c.). Lie. *dābas*, matyt, yra „Aušros“ naujadaras.

8. Lie. *dausas* (Nesselmanno, Milkaus žod.) // *dausa* (Nesselmanno žod.) „kvėpavimas; oras, padangė“, pl. *daūsos* (Milkaus, F. Kuršaičio žod.; bk) „oras, padangė“, *daūsos* (ir *daūsios*) dar turi reikšmes „šilti kraštai“ ir „rojus“ (Būga RR I 438, 553). — Kamienų svyravimas paliudytas ir slavų kalbose: sl. **ducha* // **duchъ* (> s.-ch. sen. *dūha* f. „kvapas“, *dūcha* f. „kvapas; siela“, č. dial. *ducha* „siela“ etc. // s.-ch. *dūch* m. „dvasia; kvapas“, r., bulg. *дых* etc.; ESSJ V 150, 153—4; Vasmer I 556). Tai įgalintų suponuoti ne tik b.-sl. **dausa-* m. „kvėpavimas“ (Trautmann 65), bet ir b.-sl. **dausā* f.

Lie. *dausa(s)* kai kurių lingvistų gretinamas ir su germ. **deuzá-* n. „žvėris; kvėpuojantis padaras“ (> s.v.a. *tior*, s. saksų *dior*, s. ang. *dēor*; Kluge 618—9) < ide. **dheusóm* (Illič-Svityč 112; ESSJ V 153). *Nomen agentis* germ. **deuzá-* n.

²⁶ Rytų aukštaičiams pažįstama ir *ē*-kamienė forma *bėgė* (Sv. Vaižg), vartota J. Jablonskio.

gali suponuoti ankstesnę *nomen actionis* **déuza-* n. „kvėpavimas“, kuris nuo baltų ir slavų kalbų skiriasi šaknies vokalizmu ir gimine.

9. Lie. *grindà* 1. „tilto grindis“ (rytų aukštaičiai), pl. *grĩndos* 2. „medinė asla, grindys“ (rytų ir pietų aukštaičiai) // *grĩndas* (pirmąja reikšme užrašytas iš Ramygalos, antrąja — iš Salantų ir Sedos apylinkių); la. *grida* (keli XVIII a. žodynai, tautosaka, bk) // *grĩds* (Ulmanio žod.) „grindys“. Žodžiai priklauso lie. *grindžiù*, *grĩsti*, la. *grĩst* šeimai. — Slavų kalbų atitikmenys irgi variantiški: sl. **gręda* // **grędo* (> s.-ch. *gréda* „sija etc.“, s. č. *hřada* „sija; vištų lakta“ // č. dial. *hřád* m. „paukščių lakta“, r.-bažn.sl. *gręda* „sijos, pastato viršus“ // *grędo* „sija“ etc.; ESSJ VII 120—2; Vasmer I 466—7). Dėl baltų ir slavų žodžių reikšmių sąsajos plg. lie. *grĩndos* „rąstukų klojinys daržinėje, ant kurio kraunamas šienas“; *grindaĩ* „tvarto lubos iš karčių, pagalių“. Taigi b.-sl. **grinda-* m. // **grindā* f. pirmąsėtė reikšmė galėjo būti „rąstas“, vėlesnė — „tašytas rąstas“, taigi „lenta“.

10. Lie. *liepa*²⁷ (plačiai paplitęs) // *liepas* (pasitaiko įvairiose tarmėse; tose šnektose, kur aptinkamos abi formos, *o*-kamienė paprastai vartojama tik frazeologiniuose junginiuose) = la. *liępa* (plačiai vartojamas) // *lieps*, *lieps*² (sėliškosios patarmės; Aknystoje vartojamos abiejų kamienų formos skirtingomis reikšmėmis: *liepa*² „liepa“, *lieps*² „maža liepa, iš kurios žievės pinamos vyžos“). — Slavų kalbų *a*-kamieniai atitikmenys (s.-ch. *lipa*, č. *lípa*, r. *лѣпа* etc.; Vasmer II 499; ESSJ XV 114—6; Fraenkel 366) įgalina rekonstruoti b.-sl. **leipā* f. (Trautmann 155). Taigi *o*-kamienė forma greičiausiai laikytina rytų baltų naujadaru, nors neatmetinas ir galimas jos archajiškumas (plg. ESSJ XV 116).

11. Lie. *lėnas* (kone visuotinai vartojamas) // *lėna* (Nesselmanno žod.), la. *lėns* (kuršiškosios ir Vidžemės lyviškosios patarmės), *lėnis* (vidurio tarmė ir bk) // *lėna* (Mancelio ir Langijaus raštai); pr. *linis* E 571 „t. p.“ (< **lėnas*?). — Visiški atitikmenys slavų kalbose yra *o* ir *io* kamieno: sl. **linь*, **linь* (> s.-ch. *lin*, *linь*; ukr., r. dial. *лин*, s. r. *линь* m. etc.; ESSJ XV 112—3; Vasmer II 498; Fraenkel 373). Tai įgalintų rekonstruoti b.-sl. **lėna-* ir **lėnja-* m. (Trautmann 162). Šio žodžio šaknis yra indoeuropietiška, siejama su ide. **lei-* „glitus, slidus“ (Sabalaiuskas Op. cit. 31).

Remiantis tuo, kad ir baltų kalbose (beje, tik latvių) pažįstamas kietas bei minkštas šio žodžio kamienas, mėginama grįžti prie senos minties, esą baltai *lėnā* pasiskolinę iš slavų (ESSJ XV 113). Vis dėlto tam svariai prieštarauja šimtaprocentinis baltų akūtas.

12. Lie. *lūnkas*, *luňkas* // *lūnka* „karna, plaušas“ (abu variantai — pirmasis plačiau, antrasis siauriau — pažįstami žemaičiams ir pietų aukštaičiams), la. *lūks*,

²⁷ Rytų aukštaičių vilniškių bei pietų aukštaičių plote užfiksuota ir *e*-kamienė forma *liepē* (la. dial. *liepe*), plg. apofoninį variantą pr. *lipe* E 601.

pr. *lunkan* n. E 644 „t. p.“ — Jeigu teisingas gretinimas su s.sl. *lyko* n.²⁸ (s.-ch. *lika*, le. *lyka*, ukr. *луко* etc.; Trautmann 163; Vasmer II 540—1; Fraenkel 290—1), rekonstruotina b.-sl. **lunka-* n. „karna“ (Trautmann l.c.).

13. Lie. *mainas* (didžioji dalis aukštaičių, senieji raštai) // *mainā* (reta forma, užrašyta Plungės rj., vartota Balvočiaus-Geručio, kilusio nuo Mažeikių „mainymas, keitimas; permaina“; *āt-mainas* (Plungės rj., Sirvydo, Daukšos raštai), *atā-mainas* (rytų aukštaičiai) // *at-mainā*, *āt-maina* (rytų aukštaičiai, žemaičiai, Daukša) *atā-maina* (rytų bei pietų aukštaičiai) „permaina“; la. *maīna* (sėliškosios patarmės), *maīna* (Vidžemės vidurio ir sėliškosios patarmės) // *mains* (tamniekų patarmės, Ulmanio žod.) „mainymas, keitimas; pamaina“²⁹. — Atitikmenys slavų kalbose turi *ā* kamieną (s.sl. *měna*, s.le. *miana* etc.; Vasmer II 597—8; Fraenkel 395—6; Trautmann 176) ir *ō* kamieną (kai kurios priešdėlinės formos): sl. **-měnъ* (> r. *обмен*, *размен*). Taigi yra pagrindo (turint galvoje ir *ō*-kamienės formos vartojimą senuosiuose lie. raštuose) rekonstruoti b.-sl. **maina-* m. ir **mainā* f. (žr. Trautmann 176).

14. La. *maūrs* // *maura* „veja; velėna“ (abi formos užrašytos vidurio tarmėje), lie. *máuras*, ppr. pl. *maurai*, *máurai* „plūdena; dumblas, purvas“ (plačiai vartojama; Ruigio, Milkaus žod.). — Visiškas atitikmuo r. *мыр* „pievinė žolė“ (Būga RR I 468—9; Vasmer III 10; Fraenkel 419) remtų b.-sl. **maura-* m. „žolė, kuriai augti reikalingas dumblas, purvas“ (Trautmannas rekonstruoja praformą be giminės: **maurā-*).

15. La. *nārsts* (visur vartojama) = lie. dial. *nařštas* // la. *nārsta* (Ulmanio žod.), *nārste* (Stenderio žod.) „nerštas; (paukščių) poravimosi metas“ yra dėsningi veiksmažodžio la. *nērst*, lie. *neřšti* vediniai; plg. variantus be balsių kaitos lie. *neřštas* (rytų, pietų aukštaičiai; bk) // *neršta* (Krėvės iš Sedos pateikta forma). — Remiantis visiškais atitikmenimis sl. **nerstъ* ir **narstъ* (> r. *непест* „nerštas“, *норост* „varlių kurkulai“; Būga RR II 504—5; Vasmer III 65; Fraenkel 494), reikėtų suponuoti b.-sl. **neršta-* m. ir **naršta-* m. (plg. Trautmann 197). Pirmykštę vyriškąją giminę paremia ir lie. žodžio baritoninė (2 a.p.) akcentuacija (Ilič-Svityč 140). Lie. ir la. *ā*-kamienė bei la. *ē*-kamienė formos laikytinos inovacijomis.

16. Lie. *piestà* (beveik visi aukštaičiai) // *piēstas* (Šilutės, Priekulės, Vilniaus apylinkės; abi formos pasitaiko senuosiuose raštuose) „grūstuvė“ laikytini daliniais variantais, kadangi *piēstas* pagrindinė reikšmė „grūstuvys“ ir daugelyje aukštaičių šnektų *piestà* ir *piēstas* vartojami kaip skirtingi žodžiai (reikšmės „grūstuvys“

²⁸ Kad sl. *y* gali būti kilęs iš tautosilabinio junginio su nosiniu balsiu, žr. В. Н. Топоров. Из праславянской этимологии. — Этимологические исследования по русскому языку. Москва, 1960, вып. 1, с. 9—11.

²⁹ Plačiau paplitusi ir bk vartojama *īā*-kamienė forma *maīna*.

piestà semantinėje struktūroje nėra). La. *piesta* (plačiai vartojama; bk) // *piests* (Stenderio, Ulmanio žod., kuršiškosios patarmės) „grūstuvė; grūstuvas“. — Atitikmenys sl. **pěsta* f. ir **pěstъ* m. (> slovėnų *pěsta*, le. *piasta*, č. *písta* ir *pist*, r. *necm* etc.; Vasmer III 250; Fraenkel 587) įgalintų rekonstruoti b.-sl. **paistā* f. ir **pais-ta-* m. (Trautmann 221). Šie substantyvuoti dalyviai greičiausiai buvo skirtingi žodžiai: pirmasis reiškė „grūstuvę“, antrasis — „grūstuvą“, taigi „grūdimo įrankį“ (plg. lietuvių kalbos faktus). Sl. **pěstъ* Illič-Svityčius (129) kildina iš ide. **pois-tom* n. *grūdimo įrankis“, plg. slovėnų *pěsto* n. „stebulė“.

17. La. *plāušas*, *plaušas*² (vidurio tarmė, bk) // *plāuši*, *plāuši*², *plauši*² (viduriečių, latgališkosios bei tamniekų patarmės) „plaučiai“, lie. *plaučiai*; pr. *plauti* E 126 „plautis“ (< **plautē*, *plautiā* ?). — Baltų žodžiai kildinami iš **plautiā* pl.n. ir gretinami su sl. **pluča* pl.n. (> le. *pluca*, s.-ch. *plūca*) < ide. **ploutiā*; plg. apofoninį variantą sl. **pljuča* (> slovākų *plúca*, s.r. *плюча* etc.) < ide. **pleutiā* (Būga RR II 519; Vasmer III 290). Taigi *įō//iā* kamienų variavimas latvių kalboje gali būti susijęs su bevardės giminės nykimu.

18. Lie. *plesnà* /// *plėsnas* „kojos pėdos viršus, keltis“ (abi formos pažįstamos pietų aukštaičiams); plg. la. *pleksna* „(kojos) pėda“, kuris gali suponuoti (pra)la. **plesnā* (Būga RR I 474). — Visiškas atitikmuo sl. **plesnā* (> r., ukr., blr. *плесна* etc.; Vasmer III 279—80; Fraenkel 601) remia *ā*-kamienio varianto archajiškumą, plg. R. Trautmanno (225) rekonstrukciją: b.-sl. **plesnā* f.

19. Lie. *salpas* (Raseinių, Šilalės rj.; Juškos žod.) // *salpà* (Ruigio, Milkaus, Juškos žod.; Poška) „ilanka, užtekis“. — Visiškas atitikmuo sl. **solpъ* (> r.-bažn. sl. *slapъ* „banga, srovė“, s.-ch. *slāp* „krioklys; banga“, č. *slap* „slenkstis upėje“; Būga RR I 33, II 305; Vasmer III 715; Trautmann 256; Pokorny 899) įgalina rekonstruoti b.-sl. **salpa-* m. „vandens srovė; vandens užliejama vieta“.

20. La. *sirps*² // *sirpa* „pjautuvas“ (abu variantai daugiausia iš sėliškųjų patarmių), *sirpis* (plačiai paplitęs, bk) // *sirpe* (retas). — Remiantis visišku atitikmeniu sl. **sъrpъ* (> s.-ch. *šfp*; r., ukr., blr. *cepn* etc.; Vasmer III 609—10), rekonstruotina b.-sl. **sirpa-* m. (Trautmann 260).

21. La. *smāds* (tamniekų bei latgališkosios patarmės) // *smarda* (viduriečių ir sėliškosios patarmės) „kvapas“, lie. *smārdas* „blogas kvapas, dvokas“; plg. pr. *smorde* E 612 „ieva“, t.y. „smirdantis medis“ ← * „smardas“; la. (ret.) *smarde* „aromas, kvapas“. — Atitikmuo sl. **smordъ* „nemalonus kvapas“ (> s.-ch. *smrād*, r.dial. *смород* etc.; Vasmer III 691; Fraenkel 840) leidžia suponuoti b.-sl. **smarda-* m. (Trautmann 271). La. *ā*-kamienė forma greičiausiai atsirado pagal produktyvų abstraktų derivacijos modelį.

22. Lie. *stulpas* // *stulpà* „rastas kokiam nors statiniui paremti“ laikytini daliniais variantais, kadangi *stulpas* pirmoji reikšmė yra „stačias į žemę įkastas rastas“;

plg. *stulbas* „stulpas“; la. *stùlps* „t. p.“, plg. *stùlbs*. — Visiškas atitikmuo sl. **stùlp̃s* resp. **stùlb̃s* (> s.-ch. *stùp*, s.r. *стълъ* resp. bulg. *стълб*; Vasmer III 765; Būga RR I 148) remtų b.-sl. **stulpa-* resp. **stulba-* m. „stulpas“ (Trautmann 290). Lie. *ā*-kamienė forma nelaikytina itin nauja (paliudyta Bretkūno biblijoje, Ruigio žodyne); jos santykis su bulg. *стълба* ir s.-ch. *stùba* „kopėčios“ reikalauja specialaus dėmesio.

23. La. *vāls*, *vāls*⁽²⁾, *vāls*² (tamniekų, viduriečių, sėliškosios bei latgališkosios patarmės; bk) // *vāla*, *vāla*² (viduriečių, sėliškosios bei latgališkosios patarmės) „pradalgė; nupjautos žolės ritinys“; lie. *vōlas* „velenas; šieno ritinys; didelė banga“; la. *vālis*, *vālis* (viduriečių patarmės) // *vāle*, *vāle*, *vāle*², *vāle*² (viduriečių, Vidžemės lyviškosios ir latgališkosios patarmės) „t. p.“. — Atitikmuo sl. **valb̃s* (> s.-ch. *vāl*, r., ukr. *вал* „banga; volas“ etc.; Vasmer I 268; Būga RR II 645—6) leistų suponuoti b.-sl. **uōla-* m.

24. Lie. *žarà* (žemaičių ir jų kaimynų šnektos) // *žāras* (žemaičių bei rytų aukštaičių šnektos) „aušra; pašvaistė“; pl. *żāros* // *żaraĩ* „spinduliai“; la. *zars* „spindulys“; plg. pr. *sari* E 43 „žarijos“ (< **žarē?*). — Atitikmenys slavų kalbose (s.-ch. *zōra* „aušra“, bulg. *zopa* „rytinė žvaigždė; aušra“, slovakų *zora* etc.; Vasmer II 81; Būga RR I 493; Fraenkel 1290) rodo *ā*-kamienės formos archajiškumą ir leidžia rekonstruoti b.-sl. **žarā* f. „aušra“. Turint galvoje lie. *žāras* = la. *zars*, slovėnų *zór* „švytėjimas, pašvaistė; aušra; rytai“ atitikimą (plg. derivatus s.sl. *po-zor̃b*, č. *po-zor*), galima suponuoti ir b.-sl. **žara-* m. „švytėjimas; aušra“.

Taigi išanalizuota 24 poros (*i*)*ō*-//(*i*)*ā*- bei *i**jō*-//*ē*-kamienių daiktavardžių variantų, kurių bent vienas kamienas turi visišką atitikmenį slavų kalbose. Iš visos medžiagos tik viena pora yra *i**jō*-//*ē*-kamienė.

Šešių žodžių variantiškumas pažįstamas tiek baltams, tiek slavams: 1) la. *auks*, pr. *aukis*, s.-ch., slovėnų *ûk*; plg. lie. *ūkas* // la. *auka*, s.-ch. *ūka*; 2) lie. *dausas*, s.-ch. *dūch*, r., bulg. *dyx* // lie. *dausà*, pl. *daūsos*; s.-ch. sen. *dūha*, *dūcha*; č.dial. *ducha* etc.; 3) lie. *grindà* = la. *grīda*, s.-ch. *grēda*, s.č. *hřada* etc. // lie. *grīndas*, la. *grīds*, č.dial. *hřád*, r.-bažn.sl. *gręd̃b*; 4) lie. *mainà*, *āt-mainà*, la. *maīna*, s.sl. *mēna* etc. // lie. *maīnas*, *āt-mainas*, la. *mains*, sl. **-mēñs*; 5) lie. *žarà*, s.-ch. *zōra*, bulg. *zopa* etc. // lie. *žāras*, la. *zars*, slovėnų *zór*, s.sl. *po-zor̃b* etc.; 6) lie. *piestà* = la. *plesta*, slovėnų *pēsta*, le. *piasta*, č. *pīsta* etc. // lie. *piēstas*, la. *piests*, r. *necm*, č. *pīst* etc. Paskutinis atvejis bent dalyje tarmių reprezentavo ne variantus, o skirtingus žodžius: **paistā* „grūstuvė“ — **paistas* „grūstuvas“.

Aštuoniolikos daiktavardžių vienas variantas (keturiolika atvejų *ō*- resp. *i**jō*-kamienis) turi atitikmenų slavų kalbose ir laikytinas archajišku, o kitas (dažniausiai *ā*-kamienis) yra rytų baltų ar lietuvių resp. latvių kalbų naujadaras. Penki

tokie atvejai, kai vieno kamieno esama iš baltų-slavų epochos, o kito — iš rytų baltų: 1) lie. *bėgas*, s.-ch. *bēg*, r. *бег* etc.; plg. gr. *φόβος* // lie. *bėgà*, la. *bēga*; 2) lie. *lūnas* = la. *līns*, pr. *linis* (< *-as?); s.-ch. *lin*, bulg., r. dial. *лин* etc.; la. *līnis* = s.-ch. *liń*, s.r. *линъ* m. etc. // lie. *lūna*, la. *līna*; 3) lie. *neřštas*, *nařštas* = la. *nārsts*, r. *не-рест*, *норост* // lie. *neršta*, la. *nārsta* resp. *nārste*; 4) lie. *aulys*, *aulis*; la. *aūlis*, č. *úl*. le. *ul*, slovakų *úl*; plg. r., bulg. *улей* // lie. *aulė*, la. *aūle*; 5) lie. *liepa* = la. *liēpa* = s.-ch. *lipa*, r. *лина* etc. // lie. *liepas*, la. *lieps*.

Likę trylika daiktavardžių vieną kamieną greičiausiai yra paveldėję iš bendros baltų ir slavų kalbų epochos, o kitas (paprastai *ā*) laikytinas lietuvių resp. latvių kalbų inovacija. Dviem tokiems žodžiams suponuotina pirmykštė bevardė giminė: 1) lie. *lūnkas*, *luńkas*, la. *lūks*, pr. *lunkan* n., s.sl. *lyko*, s.-ch. *liko* etc. // lie. *lūnka*; 2) la. pl. *plàušī* = lie. *plaučiai*, sl. pl. **plučā* // la. pl. *plāušas* (giminių bei kamienų svyravimas čia gali būti siejamas su bevardės giminės nykimu). Kiti daiktavardžiai su baltų bevarde gimine ryšio, rodos, neturi: 1) la. *ālv̄s* = lie. *ālvas*, pr. *alwis*, slovėnų *olōv*, le. *ołów* m.; plg. s.-ch. *ōlovo*, r., ukr. *олово* n. // la. *ālva*; 2) lie. *ātlaikas*, s.sl. *otlěkъ* // lie. *atlaikà*; 3) lie. *brādas* = la. *brads*, *atā-bradas*, *āt-bradas*, s.r. *бродъ*, bulg. *брод* etc. // lie. *bradà*, *atā-brada*; 4) la. *maūrs* = lie. *māuras*, pl. *māurai*, r. *мур* // la. *maura*; 5) lie. *salpas*, r.-bažn. sl. *slapъ* etc. // lie. *salpà*; 6) la. *sirps*, s.r. *сѣпнъ*, r., ukr.,blr. *cepн*, s.-ch. *sīp*; plg. la. *sirpis* // la. *sirpa*, *sirpe*; 7) la. *smāřds* = lie. *smārdas*, s.-ch. *smrād*, r. dial. *смород* etc. // la. *smarda*; 8) lie. *stulpas*, la. *stūlps*², s.-ch. *stūp*, s.r. *стълпъ* etc. // lie. *stulpà*; 9) la. *vāls*, lie. *vōlas*, s.-ch. *vāl*, r., ukr. *вал* etc. // la. *vāla*; 10) lie. *dabà* = la. *daba*, sl. **doba* // lie. *dābas*; 11) lie. *plesnà*, la. **plesna*, r., ukr.,blr. *плесна* etc. // lie. *plėsnas*.

Semantinė-darybinė pateiktos medžiagos analizė rodo, kad kiek daugiau nei pusė daiktavardžių (panašiai kaip ir ide. sluoksniu) yra veiksmožodinės kilmės: aštuoni abstraktai ar buvę abstraktai (la. *aūka* // *auks*, lie. *bėgà* // *bėgas*, *bradà* // *brādas*, *dausà* // *dausas*, *maīnas* // *mainà*, la. *nārsts* // *nārsta*, *smāřds* // *smarda*, lie. *žarà* // *žāras*), septyni — konkrečios reikšmės žodžiai (lie. *ātlaikas* // *atlaikà*, *grin-dà* // *griņdas*³⁰, *aulys* // *aulė*, la. *plāušas* // *plāušī*, lie. *plesnà* // *plėsnas*, *salpas* // *salpà*, la. *vāls* // *vāla*). Trims variantams galima suponuoti būdvardinę kilmę: la. *ālv̄s* // *ālva*, lie. *lūnas* // *lūna*, *piestà* // *piestas*. Likę šeši daiktavardžiai turi konkrečią reikšmę, paprastai neišvedamą iš kitos reikšmės: lie. *liepà* // *liepas*, *lūnkas* // *lūnka*, la. *maūrs* // *maura*, *sirps* // *sirpa*, lie. *stulpas* // *stulpà*.

Kadangi seniausiuose leksikos sluoksniuose maždaug pusę variantų sudaro veiksmožodiniai daiktavardžiai (daugumas jų abstraktai ar buvę abstraktai), kurių

³⁰ Dėl šių žodžių žr. S. Ambrazas. Min. str., p. 123.

ō-kamienė forma paprastai yra archajiškesnė, viena pagrindinių ō//ā-kamienių daiktavardžių atsiradimo priežasčių bene bus konkurencija dviejų darybos modelių: a) senovinio („ō-kamienio“) ir b) vėlesnio („ā-kamienio“). Konkurencijos, prasidėjusios prokalbės laikais, apraiškų aptinkame ir dabar, tačiau naujoji galūnė -a (< *-ā) darumu yra gerokai pralenkusi senąją -as (< *-ōs). naujų veiksmažodžių abstraktų su galūne -as dabartinėje lietuvių kalboje beveik nepasidaroma (LKG I 305), mažai jų darytasi jau raštijos pradžioje³¹. Tas pat pasakytina ir apie vardazodžių abstraktus (LKG I 316).

Kamienų bei giminių variantų turėjo pagausėti prasidėjus *nomina ā/ə-collectiva* daugiskaitėjimui, kuris, rodos, lėmė spartų bevardės giminės nykimą. Pastarasis procesas sudarė sąlygas naujiems diatopiniams kamienų variantams, tačiau, kaip rodo seniausių leksikos sluoksnių analizė, tokie atvejai nebuvo gausūs. Lietuvių resp. latvių kalbų leksikos sluoksniuose ypač produktyvūs pasidaro *iĵo//ē-* kamieniai daiktavardžių variantai, seniausiai leksikai visai nebūdingi. Šių ir kai kurių kitų variantų išplitimą lėmė darybos procesai bei kamienų mišimo reiškiniai, bet tai jau kito straipsnio tema.

Išvados

1. Senajam indoeuropietiškam ir bendrajam baltų bei slavų kalbų leksikos sluoksniams būdingi ō//ā-kamieniai daiktavardžių diatopiniai variantai, kurių ō-kamienis narys paprastai yra archajiškesnis; *iĵo//iā* kamienų varijavimas labai retas, o *iĵō//ē* kamienų iš viso nebūdingas.

2. Maždaug pusė seniausiųjų leksikos sluoksnių variantų yra veiksmažodžių vediniai, kurių daugumas — abstraktai ar buvę abstraktai (būdvardžių abstraktų aptikta tik keletas).

3. Daiktavardžių (pirmiausia — abstraktų) ō//ā kamienų varijavimas — archajiškas, paveldėtas iš ide. prokalbės dialektų reiškinys. Jo pradžia sietina su *nomina actionis* dviejų darybos modelių („ō-kamienio“ ir „ā-kamienio“) konkurencija.

4. Daiktavardžio (*i*)ō//(*i*)ā-kamienių variantų pagausėjo dėl *nomina ā/ə-collectiva* daugiskaitėjimo, kuris skatino ō kamieno žodžių oksitonizaciją ir turbūt pagreitino bevardės giminės baltų kalbose nykimą, savo ruožtu taip pat sudariusį sąlygas rasti naujiems kamienų bei giminių variantams.

³¹Žr. S. Ambrazas. Lietuvių kalbos galūnių darybos veiksmažodžių abstraktų raida. Lietuvos TSR MA darbai, 1987, t. 2, p. 91.

GENDER-VARIANT NOUNS IN BALTIC LANGUAGES (OLD INDO-EUROPEAN AND COMMON BALTO-SLAVONIC VOCABULARY)

Summary

On the basis of historical and etymological analysis of 55 gender-variant nouns of the old IE and common Balto-Slavonic vocabulary of Baltic languages, the following conclusions can be drawn:

1. The existence of δ -// \bar{a} -stem diatopical gender-variants, the δ -stem member of which is, as a rule, more archaic, is characteristic of the analysed vocabulary. The variation of $i\delta$ -// $i\bar{a}$ -stem nouns is very rare, and the $ij\delta$ -// $i\bar{e}$ -stem variants have not been found at all.

2. Approximately half of the variants are deverbatives, the majority of which are abstract or former abstract nouns (deadjectival abstract nouns are rare).

3. The variation of δ -// \bar{a} -stem nouns (first of all the abstract ones) is an archaic phenomenon inherited from the IE dialects. The origin of this phenomenon could be related to the competition of the two derivational models (one with thematic vowel δ , and the other with thematic vowel \bar{a}) of *nomina actionis*.

4. The $(i)\delta$ -// $(i)\bar{a}$ -stem noun variants have increased in number because of the pluralization of *nomina \bar{a}/\bar{a}-collectiva*, the process which stimulated the oxytonization of δ -stem nouns and maybe accelerated the disappearance of the neuter gender in Baltic languages. In its own turn, the latter process preconditioned the appearance of the new gender-variant nouns.